PROBLEMA EDUCAȚIEI ATEISTE A OMULUI NOU ÎN POLITICA CULTURALĂ COMUNISTĂ¹

THE PROBLEM OF THE ATHEIST EDUCATION OF THE NEW MAN IN COMMUNIST CULTURAL POLICY

DOI: <https://doi.org/10.53783/18572294.21.186.14>

CZU: 141.82

Lidia TROIANOWSKI, *doctor în filosofie,*
Institutul de Istorie
troianowski_lidia@yahoo.fr

Rezumat

În articol se realizează analiza retoricii antireligioase și anticlericale totalitar comuniste desfășurate în contextul proiectului utopic de ateizare a poporului sovietic. Se demonstrează că procesul de afirmare a ateismului în spațiul sovietic a fost o componentă a politicii culturale monoideologizate subordonată programului de formare a omului nou. Alături de analiza unor documente oficiale de referință cu privire la desfășurarea activității de educație ateistă a maselor, este elucidată opera mai multor cercetători din spațiul național care s-au făcut remarcabil prin abordările lor alături de acest subiect: A. Babii, D. Tabacaru, M. Goldenberg etc.

Cuvinte-cheie: ateism, religie, politică culturală, educația ateistă, gosatheism, propaganda

Summary

The article analyzes the totalitarian communist anti-religious and anti-clerical rhetoric developed in the context of the utopian project of atheism of the Soviet people. It is shown that the process of asserting atheism in the Soviet space was a component of the monoideologized cultural policy subordinated to the program of training the new man. Along with the analysis of some official reference documents regarding the development of the activity of atheist education of the masses, the work of several researchers from the national space is elucidated who have become remarkable through their approaches to this subject: A. Babii, D. Tabacaru, M. Goldenberg etc.

Keywords: atheism, religion, cultural policy, atheist education, gosatheism, propaganda

ranziția către tipul de cultură democratic implică reflecții cu privire la conjunctura și, respectiv, impedimentele (caracterul și natura lor) care au influențat și bagatelizat în perioada totalitarismului sincronizarea și racordarea filosofiei naționale una de inspirație marxist-leninistă, cu modelele cultural-filosofice universale. Examinând retrospectiv realizările din domeniu, ne întrebăm, în ce măsură azi gândirea filosofică națională, este deschisă să rezolve ecuația acestui retard provocat de ingrata epocă sovietică, și, în raport cu aceasta, să demareze un proiect de reabilitare și reconceptualizare a teoriilor și operelor proprii acestei perioade. Alături de provocările sec. XXI perseverează întrebarea dacă dispunem de potențialul necesar pentru a nu cădea în impasul de aruncare la coș, fără o abordare serioasă și complexă, a tot ce s-a realizat în perioadă 1940- 1990 în domeniul filosofiei. Această situație incertă față de moștenirea comunistă vizează toate disciplinele

¹ Articolul a fost elaborat în cadrul proiectului 20.70086.1/COV Sustenabilitatea gândirii filosofice în societatea post pandemie finanțat prin intermediul ANCD

socioumaniste, activitatea cărora era politic determinată , respectiv , concertată pe operaționalizarea cadrului teoretico- metodologic, care se înscria în rigorile ideologiei oficiale, ultima, fiind coordonată și subordonată voinței Partidului Comunist. Cenzura și propaganda, ca atribute ale ideologiei oficiale, în perioada sovietică au afectat toate domeniile vieții social politice și culturale din spațiul istoric al Republicii Sovietice Socialiste Moldovenești, bineînțeles , și cel al filosofiei teoretice și aplicate. Pe acest temei, preocupările de rescriere, reinterpretare a moștenirii filosofice naționale, ce se încadrează în acest segment temporal, solicită o instrumentare pluridimensională a concepțiilor și lucrărilor dintr-o perspectivă critică și obiectivă. Abordările obiective ale metodologiei marxism- leninismului, suplinite de recontextualizarea istorică, ne-ar permite și stimula radicalismul interpretărilor memoriei culturale, denaturarea, sau chiar *inventarea trecutului*.

Pentru a nu admite derapări ideatice care ne-ar plasa într-o extremă subiectiv- critică, considerăm că este oportun ca scrierile filosofice tributare discursului comunist să fie abordate în raport cu contextul istoric și politic. Numai cunoașterea complexă a contextului istoric al tendințelor , fenomenelor social-politice și cultural-morale ar facilita analiza obiectivă , absolvită de tendențiozitate , structuri stereotipe și clișee ideologizate. Important în aceeași ordine de idei să conceptualizăm locul și impactul propagandei ca instrument al ideologiei dominante în procesul de substituie al vechilor repere cultural naționale prin adoptarea și adaptarea mimetică a modelelor, valorilor și principiilor filosofiei marxist- leniniste, creditarea doctrinară a căreia a rămas invariabilă până la căderea regimului totalitar.

Dublul efort de adoptare a rigorilor ideologiei comuniste, tensionate și de imposibilitatea evadării din cadrul prioritar al principiilor filosofiei marxist-leniniste, ce suscită imperativ abordarea critică, subiectivă a filosofiei occidentale, etalează remanențele gândirii binare a cercetătorilor din perioada sovietică. Critică filosofiei occidentale contemporane, identificată prin conceptul *burgheză* de către cea marxist-leninistă, *volens nolens* deconspiră tendințele de racordare la/cu realizările în domeniu. Notabil, abordările critice ale modelelor gândirii filosofice occidentale în perioada comunistă se prezintă nu numai ca eforturi de remodelarea a mentalului colectiv, dar și ca o modalitate, fie indezirabilă, de punere în circuit a operei și concepțiilor filosofilor străini . Or, aceasta era o șansă nodală pentru masele largi de a se familiariza cu teoriile filosofice, politice, culturale, accesul la care era limitat de către ideologia comunistă ce deținea monopolul politicilor culturale în URSS.

Procesul de re-gândire și re-considerare a perioadei comuniste suscită o atitudine flexibilă față de trecutul recent, iar efortul de a ne pătrunde de atmosfera în care au trăit și creat parte dintre colegii noștri, din start lipsiți de libertatea gândirii și autonomia creației , când doar compromisul cu puterea oficială le oferea dreptul de a se manifesta ca cercetători, este unul extrem de dificil. Considerăm, eforturile de re-gândire a istoriei perioadei anilor 1940-1990, ce vizează contribuția angajaților de la diferite institute de învățământ, sau mai ales de la cele de cercetare din cadrul AȘM, întotdeauna vor etala și un procent mare de subiectivism. Reflecțiile pe marginea

perioadei date, dar mai ales al rolului și locului fiecăruia dintre cei care au trăit și creat în acest segment, devine sinuos din cauza particularităților politice și culturale ale epocii abordate, prin urmare, este imposibil să facem o diferențiere clară despre cine și ce asumări și-au făcut în raport cu ideologia comunistă. Nu excludem că un procent sensibil de cercetători s-au antrenat benevol în slujirea și promovarea narativului mincinos comunist pe post de mercenari benevoli ai dictaturii comuniste, însă, probabil, partea cea mai considerabilă au fost siliți să se conformeze cerințelor, astfel aveau a plăti cu cariera și deseori cu libertatea. Non-conformiștii din perioada sovietică, aceștia pot fi numărați pe degete, au împărțit din plin calvarul represiei și închisorilor.

Monoideologizarea vieții culturale realizată pe verticală de sus în jos, din centru către periferie, manifestă prin introducerea autoritară a normelor de partid în perceperea culturii unde dominantă rămâne ideologia comunistă, a fost un proces constant tradus printr-o multitudine de perspective, una dintre care fiind activitatea ateistă. Procesul de ateizare a maselor se configurează ca o componentă a politicii culturale totalitariste tradusă cu consecvență de ideologia sovietică sub egida educației *omului nou*. În mod consecvent, de-a lungul întregii perioade se întreprind măsuri cu urmări nefaste asupra spiritualității și mentalului social în vederea excizării religiei din viața oamenilor prin introducerea unui cadru ideatic politizat menit să revoluționeze conștiința umană. Comunismul, cu pretenții afișate de universalism și excepționalitate prin doctrina dogmatizată, încearcă să se elibereze de religie, în care sesiza un concurent serios, cu experiență de veacuri asupra conștiinței oamenilor. Modul cum este poziționat de liderii săi, comunismul aspiră a deveni *unica religie* în viața oamenilor, iar religia propriu-zisă fiind cu ostilitate criticată, pentru că: reprezintă opiu pentru popor; este expresie a autoalienării omului; justifică inegalitatea dintre păturile sociale(K. Marx); ideologie eronată (Lenin).

Referitor la expresia *opiu pentru popor*(germ. *Sie ist das Opium des Volks*), aceasta a fost pedalață de ideologia și propaganda comunistă absolut eronată, cuvântul *opiu* în unitatea semantică-sintactică enunțată este utilizat de către Marx ca sinonim la cuvântul *analgescic*. Ceea ce literalmente ar însemna că religia este un remediu pentru compromisul cu sărăcia, mizeria, ignoranța, cu depresiile și indispozițiile morale și spirituale, adică cu toate provocările vieții. Opiul în sec. XIX era utilizat în tratamentele medicale ca analgescic și calmant. De fapt, nu este adevărat că K. Marx ar fi utilizat în premieră sintagma *opiu pentru popor* în lucrarea *Contribuții la critica filosofiei hegeliene a dreptului*(1843). Comparația religiei cu opiul este întrebuințată până la apariția opusului lui Marx *Contribuții...*, astfel o atestăm prezentă în romanul lui J.J. Rousseau *Julia sau Noua Eloiză*(Partea VI, *Scrisoarea IV*), în volumul lui Novalis *Polen*, în scrierile lui Ch. Kingsley ș.a.

Manifestând “un conținut distrugător asupra gândirii critice, fixând formule canonice prin falsificarea istoriei și urmărind un control absolut de către partid asupra minților”[1], totalitarismul comunist realizează eforturi concertate suplimentate de acte autoritare de a transforma problema credinței, care este una personală, în

una socială. Aceste eforturi sunt completate cu rigurozitate de acțiuni și directive concrete, menite a facilita acest proces, perceput ca o problemă imperativă de ordin social. Se fac eforturi serioase în vederea configurării unui tip de gândire și percepție a lumii specific dogmatizată în care concepțiile antireligioase să devină dominante și indispensabile activității și carierei individului. Tabuizarea credinței implică manifestări publice de demonstrare a negării, chiar a denigrării religiei și mai ales a moralei creștine. Puțini se încumetau să afișeze deschis credința, mai rentabilă în epoca sovietică era etalarea ipocrită a convingerilor ateiste, situație care prin caracterul de proporție a avut un impact nefast asupra spiritualității și tradițiilor naționale.

În URSS, lupta cu religia, credința în Dumnezeu devine un atribut indispensabil al forurilor de partid și al propagandei. Activitatea antireligioasă este percepută ca o componentă a procesului de educație comunistă orientată împotriva ideologiei și moralei burgheze. Lupta cu superstițiile, ereziile și obscurantismul, dar în special cu ideologia religioasă burgheză, sunt reflectate pe larg nu numai în multiplele directive, dispoziții, circulare, dar chiar și în Programul Partidului Comunist al Uniunii Sovietice și Statutul Partidului Comunist al Uniunii Sovietice. În lupta cu religia, cultele și mișcările religioase, alături de propagandă, care număra peste 1500000 de propagandiști, lectori etc., pe larg este antrenată știința și arta. Anual sunt editate mii de publicații cu caracter propagandist, manuale, ghiduri metodologice și teoretice, simple materiale de popularizare a ideilor despre caracterul nociv al religiei, tradițiilor, datinilor și obiceiurilor de veacuri, care constituie spiritualitatea unui neam, memoria lui istorică. Prin urmare, cercetările istoriei religiei în conformitate cu politica culturală oficială urmăreau un scop clar - identificarea metodelor și instrumentelor care ar facilita depășirea sentimentului religiozității și afirmarea ateismului. Incompatibilitatea religiei cu ideologia comunistă devine una din platformele ideatice dominante de luptă împotriva așa-numitului obscurantism prin educația ateistă.

Afirmarea ateismului în spațiul sovietic a fost o componentă a politicii culturale totalitariste realizată în contextul educației comuniste a maselor, formării concepțiilor științifice ale maselor truitoare, a dezvoltării complexe a personalității - toate subordonate proiectului de formare a omului nou. Problema formării omului nou, una care persistă în teoriile revoluționare și capătă amploare în epoca post-revoluționară, se considera că afirmarea comunismului se poate realiza nu în exclusivitate prin noile relații de muncă, ci mai ales prin omul apt să împărtășească și să transpună în viață idealurile unei societăți noi. Deși în teoriile comuniste ale lui A. Lunaciarski (*molecula-om*), N. Buharin (*transformarea propriei naturi*) nu găsim nici un fel de proiecte canonice cum ar trebui să fie idealul omului nou, totuși, unele trăsături generale menite a configura personalitatea morală și spirituală a acestuia pot fi remarcate: este rezultatul revoluției sociale proletare, colectivist desăvârșit, interesele personale sunt secundare celor sociale, întrunește armonios calități intelectuale și fizice, conștiința, rațiunea sa nu este adumbrată de obscurantismul tradițiilor vechi, interesele și aspirațiile lui sunt legate de viitorul luminos - comunismul.

Nu putem face abstracție de arhicunoscutul și arhipedalatul apel al lui V. Lenin în perioada sovietică adresată tineretului : Învățați, învățați și iar învățați. Generația tânără, conform lui Lenin, are obligația de a construi societatea comunistă, iar pentru aceasta tineretul trebuie să învețe comunismul, adică să asimileze acea sumă de cunoștințe care este elucidată în manualele, broșurele și lucrările comuniste. Tot el atenționează că asimilarea pură fără apel la practică a comunismului ar fi ” una vulgară și insuficientă ” [2]. Soluționarea problemei construcției comunismului, opinează liderul comunist, poate fi reușită numai ” stăpânind cunoștințele moderne și abilitatea de a transforma comunismul din formulele asimilate, sfaturi, rețete , directive și programe în acea ființă vie care-ți unifică munca și te determină a transforma comunismul în călăuză pentru activitatea practică ” [3].

În retorică comunistă, concepția omului nou, cât și programul de formare a personalității armonios dezvoltate care ar etala calități și particularități ce s-ar înscrie în canoanele ideologiei comuniste, a fost o problemă constantă de-a lungul existenței statului socialist. Simptomatic faptul, spre deosebire de alte concepții pe care le atestăm în diferite epoci de dezvoltare social culturală despre impetuoșitatea dezvoltării armonioase a personalității , maniera cum este poziționată această problemă de către marxism- leninism este una vădit dinastică, or , accentul este pus nu pe personalitatea aparte, ci pe întreaga societate. Prin urmare, conform logicii bolșevice, formarea personalității pluridimensional dezvoltate presupune asigurarea unor condiții specifice ce ar facilita succesul acestui proces. Condițiile specifice de formare a omului nou se considera că pot fi materializate numai prin reforme de proporții realizate în toate domeniile de activitate umană, ultimele direct proporționale cu idealurile socialiste. Conform lui Lenin , făuritorii comunismului vor fi *oamenii noi* , curați de *noroiul* orânduirii vechi, adică, de religie.

În scopul realizării proiectului utopic de formare a personalității armonioase neîmpovărată de vestigiile trecutului sunt puse în exercițiu învățământul, știința, arta cu întreaga ei gamă de genuri, media, un loc aparte fiind rezervat ideologiei și propagandei. Ingineria sufletelor, a mentalului menite a spori conștiințiozitatea politică și persuasiunii ideologice a culturii muncii devine o condiție a făuririi comunismului. Pentru traducerea în viață a idealurilor comuniste apare necesitatea individului, care în afară de orice condiții ar împărțiși aspirațiile de libertate , egalitate, dreptate, tot el absolvit de sentimentul religiozității și instinctul proprietății private, pentru care interesele comune sunt mai importante decât cele proprii. Societatea sovietică pentru transformarea în realitate a viitorului luminos avea nevoie de constructori conștienți și consacrați ai comunismului, de oameni apti să slujească la maximum intereselor societății.

Viața omului în conformitate cu idealul comunist trebuie trăită cu sens , iar sensul acesta rezidă în slujirea omenirii. În acest sens, observăm că idealul comunist, cât ar fi de paradoxal, este în mare tangențial cu cel al filosofiei religiei, care suscita omul să nu se propage pentru lucruri materiale mărunte și vremelnice, ci a se îmbogăți spiritual. Viabilitatea idealului comunist a fost subminată de lipsa de

raționalitate a acestuia, or omul sovietic n-a fost apt să-și formeze acei algoritmi spirituali și de comportament destinați a-i facilita conștientizarea dublei naturi a morfologiei personale menită a se birui pe sine însuși și pe dușmanii de clasă/ideologici.

De menționat, că cea mai drastică etapă a luptei cu religia, biserica și tendințele de afirmare a ateismului, îl identificăm nu cu stalinismul, dar, cât ar fi de paradoxal, cu cea a *dezghețului*[4], perioadă care convențional este enunțată și ca cea a prigoanei hrușcioviste asupra religiei și bisericii(1958-1964). Abordarea rigidă și persecuțiile religiei în acest segment de timp sunt explicabile prin faptul că N. Hrușciov cultiva cu perseverență aspirațiile trecerii de la socialism către comunism, însă din câte știm în comunism loc pentru religie nu exista, campania antireligioasă hrușciovistă „lăsând urmări serioase”[5], care le sesizăm și azi. Eroarea cea mare a comuniștilor rezidă în faptul că religia, care era percepută ca o relicvă a orânduirii capitaliste, moment cu persistență animat și accentuat de către liderii marxism-leninismului, este înțeleasă ca un impediment pentru afirmarea idealurilor comuniste. Printre metodele de luptă cu religia în perioada dată, ce se desfășurau sub sloganul *legii leniniste*, atestăm: închiderea lăcașelor de rugăciuni, a bisericilor, emiterea de interdicții pentru adunările cu scopul de rugăciuni, refuzul de a înregistra obști religioase, percheziții în biserici și case de rugăciuni, confiscarea literaturii religioase, intimidarea și arestarea credincioșilor.

Sub sloganul *legii leniniste*, în spațiul URSS, inclusiv în RSSM, a fost editat un număr impresionabil de literatură cu caracter propagandist, astfel, în 1962 au fost scoase de sub tipar peste 355 de lucrări. În mare, subiectul acestor lucrări, în care prevalează elementul ideologic, se încearcă demonstrarea incompatibilității religiei morale cu idealurile făurite de totalitarismul comunist. Este remarcabil faptul că până la 1960, propaganda utiliza orice metode pentru a etala caracterul prejudecabil al religiei asupra mentalului omului nou, cum ar fi minciuna, denigrarea, învinuire, prigoniri, deschidere de dosare, arestări. Toate aceste calomnieri, dosare falsificate erau atât de evident inventate și prost oferite opiniei publice că în scurt timp au încetat a fi credibile. Pe acest temei, apare stringenta necesitate a revizuirii strategiilor de spălare pe creier utilizate de ideologie și înlocuite cu altele plauzibile, care n-ar provoca rezultate direct proporționale cu cele scontate, deoarece masele ușor intuiau neadevărurile cu care zilnic erau bombardate.

Chiar dacă *gosateism-ul*[6] devine o condiție a vieții sovietice, iar ateismul științific și totala propagandă antireligioasă ca sateliți invariabili ai *gosateism-ului* erau concentrate spre acțiuni de secularizare, determină pe final să constatăm că în mare nu s-a ajuns ca statul sovietic să fie unul ateist. Semnificativ faptul, regimul comunist autoritar a coordonat procesul de secularizare, adoptându-și mai multe din elementele cardinale menite să configureze caracterul specific al unui cult religios. Printre cele mai evidente elemente ale comunismului care deconspiră tangențialitate cu particularitățile specifice ale religiei creștine evidențiem: credința în Trinitate, ce este substituită de către liderii marxism-leninismului, ulterior Engels înlocuit cu Stalin; poziționarea ideologiei comuniste ca unică și infailibilă; sacralizarea personalității

lui Lenin și promovarea dezideratelor acestuia ca unicele adevărate și obligatorii pentru victoria comunismului; credința în Împărăția Cerului este înlocuită cu cea în *viitorul luminos*, ultimul este poziționat ca o speță de Paradis; în mod orientat și autoritar se încearcă substituirea sărbătorilor religioase și a celor laice tradiționale prin sărbători ce vizau modul de viață, realizările, sărbătorile, evenimentele sportive particulare vieții socialiste; metoda realismului socialist devine canonică și singulară; materialismul dialectic este poziționat ca doctrină filosofică oficială etc.

Analiza critică a concepțiilor religioase din perspectiva dialecticii materialiste devine o temă constantă a institutelor de cercetare din RSSM. Astfel, apar un șir de lucrări în care autorii cu pretenția că se bazează pe date reale din viața cotidiană insistă să demonstreze rolul nociv al bisericii și religiei în viața omului [7]. În lucrările date, un accent deosebit se pune pe anumite concepții, idei de orientare ateiste proprii istoriei spiritualității naționale, care sunt selectate și prezentate alături de fragmente din creația populară, multe pur și simplu rupte din context. Abordarea selectivă și fragmentară este făcută și alături de operele înaintașilor culturii naționale, *verbi causa* (D. Cantemir, A. Hotiniul, N. Zubcu- Codreanu, Z. Arbore Ralli, C. Stamati; A. Russo; I. Creangă; M. Eminescu ș.a.). Rezultatele acestor cercetări sunt editate în culegerile *Пород о религии и духовенстве* (1961) și *Из истории атеистической мысли в Молдавии* (1967). În acest context evidențiem și alte lucrări ale cercetătorilor Academiei de Științe din RSSM, în care sunt descrise problematica, locul și rolul religiei și al bisericii; poziția bisericii creștine față de știință în literatură și istorie; prezența ideilor anticlericale și antireligioase în creația populară; motivele ateiste în filosofie, sociologie în sec. XIX ș.a. cunoaște o abordare mult mai temeinică, care însă păstrează hotarele impuse de ideologia comunistă [8].

După cum menționa A. Babii, în anii construcției socialismului “activitatea ateistă era unul din domeniile cele mai importante” [9]. Astfel, analiza evolutivei gândirii antireligioase în spațiul RSSM permite să înregistrăm că primele lucrări cu caracter științific-ateist sunt semnate de către I. Ocinsky și C. Ocinsky. În 1931, în revista *За політехнічну школу*, cei doi filosofi publică materialele: *Механистический материализм и религия* [10] și *За партийность в философии* [11], în care abordează impetuoșitatea luptei cu religia, succesul căreia poate fi asigurat de cunoașterea în profunzime a materialismului dialectic. Tot ei subliniază că lupta anticlericală și antireligioasă reprezintă o componentă indispensabilă a luptei proletariatului de eliberare de exploatare. În cele două materiale sunt promovate ideile lui Lenin despre idealism și idealism, ultimii identificați ca *lacheii preoțimii*, simultan sunt repetate și propagate ideile că fără o argumentare filosofică solidă nici științele naturii, nici materialismul nu pot rezista atacurilor ideilor burgheze.

Activitatea ateistă în RSSM capătă amploare deosebită în anii 60-70 ai sec. XX. Se desfășoară o propagandă acerbă nu numai împotriva bisericii, dar și a cultelor distructive religioase – sectele. Nu putem face abstracție în acest sens de mai multe lucrări consacrate caracterului distructiv al unor confesiuni religioase din spațiul național [12].

Lucrări cu caracter teoretico-metodologic, în care autorii în congruență cu directivele de partid ce afișau nevoia o abordare discriminatorie a Bisericii în raport cu educația ateistă, vin cu argumente, concluzii și soluții vizavi de importanța activității anticlericale [13]. Remarcăm două culegeri de articole în care autorii demonstrează o poziție rigidă în vederea rezolvării problemei religiei atât în spațiul național, cât și în cel al URSS. Aceștia optează pentru o societate comunistă aptă să se debaraseze de obscurantismul trecutului și să se afirme ca un stat –ateu unde nu este loc pentru cetățenii neconștiincioși, pentru cei ce nu se pot debarasa de prejudecățile religioase și sunt impasibili față de idealurile marxism-leninismului. În vederea depășirii acestor impedimente și afirmării unui stat liber de religie, autorii abordează aspecte practice și teoretice ale educației ateiste care includea întreaga gamă a populației, indiferent de vârstă, ocupații, interese etc: *Внеклассное атеистическое воспитание*(1963) și *Вопросы научного атеизма и антирелигиозной работы в Молдавии*(1968), despre care cercetătorul D. Tabacaru [14] subliniază că unele materiale incluse în ele sunt superficiale și practic nu este utilizat materialul factologic, mai mult, unii autori apelează la idei generale care deconspiră caracterul facil al exemplelor și argumentelor. Chiar în pofida constatării unor erori de abordare și interpretare, D. Tabacaru apreciază culegerile la care replicăm, or ele în opinia sa, deschid posibilități de informare pentru un cerc larg de cititori, în același context și pentru credincioși de a se familiariza cu teoria marxist-leninistă despre religie, esența și rolul social al acesteia.

Dacă multe din lucrările de speță ateistă editate în RSSM din interspațiul anilor '60 respiră de caracter sumar și unilateral, cercetătorul D. Tabacaru subliniază că deja în anii '70 aceste inconveniențe teoretice și metodologie vor fi depășite. Astfel, printre cele mai importante lucrări care valorifică un complex material teoretic și factologic cu privire la evoluția cultelor în istoria universală și, respectiv, cea națională, locul religiei în viața social contemporană, impactul organizațiilor religioase, cercetări care aduc un palpabil aport în educarea maselor în spiritul ateismului în conformitate cu doctrina marxist-leninistă, D. Tabacaru le evidențiază pe cele semnate de A. Babii, F. Bîscu și G. Josan.

Printre elementele dușmănoase politicii culturale comuniste sunt identificate și persoanele aparținente la anumite culte și organizații religioase care se contrapuneau procesului de ateizare. Exemplu al metodelor care erau aplicate de ideologia comunistă în vederea soluționării problema celor care se contrapuneau politicii pragmatice de ateizare a maselor ne servește cazul organizației *Martorii lui Iehova*. Membrii organizației *Martorii lui Iehova* și familiile lor în conformitate cu acordul lui Stalin la un plan strategic prezentat de NCVD, la începutul lui aprilie 1951 sunt deportați în mod forțat în regiunile Tomsk și Irkutsk. În cadrul *Operației Sever*[15] sub acest generic se desfășoară evenimentele de deportare a *elementelor anticomuniste care constituiau pericol pentru Puterea Sovietică*, prin faptul că refuzau să facă serviciul militar, categoric nu făceau parte din organizațiile politice: partidului comunist, komsomol, organizația pionerească, evitau să participe la alegeri, se eschivau de la orice tip de activitate socialpolitică propagau cu persistență vulnera-

bilitatea și chiar pierirea URSS prin instaurarea unui sistem teocratic în frunte cu liderii organizației *Martorii lui Iehova* etc. În cadrul *Operației Sever* din RSSM au fost deportați 670 de familii. Important să subliniem că există diferite date despre numărul concret al membrilor organizației *Martorii lui Iehova*, cele mai concludente le considerăm pe cele dezbătute de N. Fuștei[16], care face referință la un document din Arhiva Ministerului de Interne al Republicii Moldova[17], din care se poate constata că au fost deportate 2724 persoane. Tocmai peste 14 ani, în conformitate cu Decretul 4020-1Y din 30 septembrie 1965 al Sovietului Suprem al URSS, membrii sectei religioase sunt eliberați de supravegherea administrativă și le sunt ridicate restricțiile de coabitare.

Paradoxal, însă actele represive asupra sectelor, și concret a *Martorilor lui Iehova*, au avut un alt rezultat decât cel aspirat de către elitele politice, are loc răspândirea credinței în cauză, inițial în rândul deportaților din alte categorii, iar după 1953 - în întreaga URSS. Astfel, secta ilegală antisovietică după cum era identificată în documentele oficiale, devine un atribut indezirabil al culturii sovietice cu statut unional, situație care o atestăm similară și după 1991. Subliniem în acest context, o analiză destul de complexă despre evoluția relațiilor dintre statul totalitar comunist și cultele religioase din spațiul URSS realizează cercetătorul N. Fuștei, care, spre deosebire de alți cercetători ai subiectului la care replicăm, - P. Lobozov [18], M. Șkarovsky[19], M. Odințov [20], insistă argumentat asupra unei periodizări originale a raportului dintre biserică și culte în perioada enunțată. Cercetătorul identifică șapte etape comune evoluției relațiilor dintre statul sovietic și biserică[21]. O sinteză a rezultatelor cercetărilor disponibile despre perioadele evidente a raportului dintre statul sovietic și biserică permite să elucidăm următoarele:

- etapa I:1917-1918 – perioada de tranziție, de păstrare a vechilor relații dintre stat și culte;
- etapa II:1918-1929 – perioada elaborării noii legislații a cultelor;
- etapa III:1929-1934 – perioada finalizării elaborării legislației cultelor;
- etapa IV:1934-1938 – perioada persecuțiilor și marii terori;
- etapa V: 1938-1945 –perioada stabilirii presiunilor și incertitudinii;
- etapa VI:1943-1948 – perioada de înflorire a relațiilor dintre stat și culte;
- etapa VII: 1948-1953 - perioada răcirii dintre stat și culte;
- etapa VIII: 1954 -1957 – perioada tensionării relațiilor dintre stat și religie;
- etapa IX: 1958-1965 – perioada noilor persecuții;
- etapa X:1965-1988 – perioada conviețuirii sau a stagnării(considerăm, reieșind din imaginea evenimentelor produse între cei doi actori, statul și cultele, mai că adecvată ar fi identificarea acestei etape ca cea a **concesiilor** - *n.n.*);
- etapa XI:1988-1991 – perioada normalizării relațiilor dintre stat și religie.

Perspectiva strategică a propagandei antireligioase menită a actualiza caracterul credibilității activităților desfășurate de ideologie reprezintă problema educației ateiste a omului sovietic. Chiar dacă această strategie caută să etaleze caracter științific bine sistematizat, totuși nu dispar în întreaga totalitate acele metode mârșave de

luptă împotriva religiei, care în mod afișat încălcau drepturile și libertățile omului. Semnificativ de grăitoare se fac clauzele realizate în 1960 și 1962 în *Codul Penal al RSFSR* prin art. 142[22] și art. 227 [23], care stipulează pedeapsa cu închisoarea pe termen de trei ani și respectiv de cinci ani.

În pretinsul stat-ateu, libertatea conștiinței era garantată de Constituție, însă ideologia își face din educația ateistă un segment impetuos, indispensabil politicii culturale sovietice. Astfel incompatibilitatea cu idealurile, dar mai ales cu ideologia comunistă, devine una din platformele ideatice dominante de luptă împotriva așa-numitelor prejudecăți și libertății de conștiință. Problema libertății conștiinței, ca unul din drepturile fundamentale ale personalității, înscrie o istorie similară cu cea a existenței *homo sapiens*, cu toate acestea, devine actuală numai cu apariția religiilor monoteiste, care excludeau dreptul la alternativă, deși elemente ale religiilor păgâne se mai păstrează în tradiții și ritualuri. Deși, libertatea conștiinței, este un drept natural al fiecărui individ, unde fiecare are dreptul nu numai de a împărtăși o credință, dar și de a percepe toleranță din partea celorlalți, lucrurile reale sunt altele. Primul document în care s-a specificat dreptul la libertatea credinței, respectiv a conștiinței este *Edictum Mediolanense* (313), care, spre regret, nu s-a păstrat, dar din care avem referințe în opera lui Eusebiu din Cezareea, numit și Eusebius Pamphili[24]. Subiectul libertății conștiinței devine unul în vogă în Epoca Iluminismului, tradus prin lucrările lui B. Rights, J.Locke, S. Castellio ș.a. Dacă acuzele de ateism, de-a lungul secolelor, constituia motiv pentru persecutare, atunci în epoca sovietică lucrurile capătă o turnură inversă - oprimarea, închisoarea, chiar distrugerea fizică se aplica pentru credință. În spatele cortinei de fier, Declarația Universală a Drepturilor Omului [25], adoptată din decembrie 1948 în cadrul sesiunii a III-a a Adunării Generale a ONU prin Rezoluția 217(III), subliniem, în spațiul URSS nu avea nici un factor de decizie, ea era pur și simplu ignorată. Tot aici amintim și punctul 7 din Declarația de la Helsinki, care stipulează respectarea drepturilor și libertăților omului: la gândire, conștiință religie și convingeri[26].

În spațiul național s-au realizat mai multe tentative de cercetare a modului de influență a religiei asupra mentalului social, al libertății conștiinței, respectiv impactul ideilor ateiste menite a elibera conștiința conaționalilor de vechile prejudecăți. Educația ateistă devine o complementară majoră a „Palatelor și Caselor de cultură, a bibliotecilor, magazinelor de cărți și cinematografelelor”[27], activitate care era în mare realizată în conformitate cu un șir de lucrări ale cercetătorilor moldoveni, opusuri cu caracter teoretic apreciate ca utile și conforme ideologiei oficiale pentru acest gen de activitate: Гришанов Л. Атеизм и утверждение бытия человека(1973), Табакару Д. Религиозное сознание и действительность (1977), Табакару Д. К духовной свободе(1977), Цуркану И.Социальный прогресс и атеизм(1980), Штюка В. Общество и религия (1980), Циганаш Д. Атеистическое воспитание проблемы эффективности(1980). În paradigma rigidă și stereotipizată a ideologiei totalitariste despre caracterul imperativ al educației ateiste ca o componentă a procesului general de secularizare a religiei se înscrie și antologia

de articole. Некоторые аспекты проблемы соотношения искусства и религии, эстетического и религиозного (1980).

Antrenați în procesul de eliminare a vechilor tradiții, manifeste prin diverse ritualuri de cult, parte din cercetătorii enunțai mai sus încearcă să convingă cititorul că în segmentul anilor 50-80 ai sec. XX în spațiul național se atestă o evidentă tendință de bagatelizare a influenței bisericii asupra mentalului social, or chiar și cele mai importante ritualuri de cult care într-un fel marchează anumite etape ale vieții omului (botezul, cununia, înmormântarea) nu mai poartă semnificația de altădată. Dacă să admitem cifrele vehiculate de cercetători, atunci remarcăm, un număr neînsemnat de populație în anii 60 -80ai sec. XX apela la biserică pentru oficierea botezului, cununiei ș.a. Mai mult, tot ei opinează că și acest număr derizoriu nu reflectă imaginea adevărată despre caracterul religiozității maselor, deoarece oficierea religioasă a evenimentelor enunțate, mai ales botezul și cununia, se realiza sub presiunea părinților, bunelor, adică a generațiilor în vârstă. O concluzie care devine lejer legibilă este manifestarea indiferentismului religios și superficialității cunoștințelor dogmatice, inclusiv a percepției neadecvate a semnificației ritualurilor de cult în rândul maselor.

Pentru a ne da seama de adevăratele proporții ale terorei comuniste în raport cu religia creștină, biserica, cultele religioase și clerul din spațiul național, conform datelor oferite de A. Babii, „la începutul sec XIX în Moldova erau câteva mii de biserici, peste o sută de mănăstiri și schituri” [28], iar în anii 20 ai sec. XX - 1090 biserici, 29 mănăstiri, 366 sinagogi, 29 biserici catolice, 19 biserici de rit vechi, „aproximativ 600 case de rugăciune” [29], atunci în august 1945 în RSSM existau 24 mănăstiri. Se observă o tendință de părăsire silită a mănăstirilor și revenirea la viața laică. Parte considerabilă din bisericile mănăstirilor în perioada sovietică vor juca rolul de biserici parohiale, deoarece contingentul de slujitori, monahi, preoți s-au retras în România. O bună parte a bisericilor au fost distruse în timpul războiului, noile realități în care nu era loc pentru religie au determinat ca cele rămase nedeteriorate de război să fie transformate în cluburi, depozite ș.a. Exemplu ne servește istoria tristă a Bisericii Adormirea Maicii Domnului din Căușeni, monument arhitectural unicat care datează din sec. XVII-XVIII, ce prin ignorarea istoriei locașului, a picturilor murale irepetabile în perioada sovietică în modul cel mai barbar, a fost transformată în depozit.

Ateismul a stat la baza întregii structuri totalitariste, fiind corelat teoriei leniniste, care percepea activitatea antireligioasă una iminentă procesului de construcție a societății comuniste, or religia reprezenta un concurent serios în competiția dominării spiritului uman, astfel, încă de la începuturi se subliniază necesitatea „de a da maselor cel mai divers material în raport cu propaganda ateistă, a le familiariza cu fapte din diverse domenii ale vieții, a face tot posibilul de a le cointeresa și trezi din somnul religios” [30]. Lupta cu religia este privită ca o componentă a educației omului sovietic: „programul nostru este fundamentat completamente pe concepția științifică și cea materialistă. Explicarea programului nostru conține argumentele

istorice și economice despre rădăcinile *ceții* religioase. Propaganda noastră în mod necesar include și programul ateismului”[31].

Conform ideologiei care în URSS era transformată și percepută ca poliția gândirii și comportamentului corect, Bisericii i se impută un șir de acuze menite să demonstreze caracterul fals, failibil al moralei creștine comparativ cu cea comunistă. Cele mai pedalate reproșuri la adresa Bisericii Ortodoxe exponentă a creștinismului pe care le atestăm în lucrările din segmentul culturii sovietice ar fi aceasta[32]:

- susținea și consfințea putere a domnitorilor și feudalilor, poziționând-o ca una dată de Dumnezeu;
- sprijinea și declara corecte orice fapte ale boierimii;
- apăra orânduirea feudală
- și capitalistă, astfel se pronunța pentru proprietatea privată;
- orice fapte îndreptate împotriva clasei exploatatoare erau interpretate de biserică ca atentate împotriva religiei și bisericii;
- se străduia să îndepărteze masele largi de la ideile revoluționare;
- condamna aspirațiile de eliberare națională și socială a poporului;
- cultura propagată de religie era una religioasă și ostilă celei laice;
- s-a pronunțat aspru împotriva ideilor revoluționare eliberatoare etc.

Printre alte acuze, cea mai mare parte nefondate, utilizate prin ruperea din context și argumentarea eronată, le realizăm pe cele referitoare la caracterul individualist al moralei creștine, incapacitatea de a constitui barieră, cel puțin spirituală, contra crimeilor sărăciei, mizeriei și ignoranței omului. Prin misticismul ideilor de îngăduință față de semeni și dușmani a necesității izolării de lume, conform ideologiei comuniste, religia, morala creștină trebuie distrusă pentru caracterul ei periculos ce se opune activităților colective, formării omului nou inteligent de a pătrunde și domina natura, demn de a făuri și trăi în viitorul luminos. Ideologia scientist ateistă chiar de la începuturi se poziționa ca unica adevărată, demnă să elibereze omul din obscurantismul veacurilor apuse, adevărul însă rezidă în faptul că el a fost transformat într-un instrument facil de manipulare a mentalului social și impunere a autorității absolute.

În imensul spațiu al URSS, un loc imperativ se acordă activității de propagandă, numărul total de persoane antrenate în activitate de propagandă depășea 10 mil.[33] dintre care erau: 1,2 mil. propagandiști, 2,05 mil. lectori, 1.8mln informatori politici și 3,7 mil. agitatori. Important faptul că singura ideologie modernă care a negat cu vehemență orice utilitate a religiei valorilor și moralei religiei a fost ideologia comunistă, care prin intermediul instrumentelor de manipulare, intimidare și persecuție urmărea câteva scopuri concrete:

- diseminarea ideilor comuniste;
- educația omului nou;
- lupta cu vestigiile trecutului și cu ideologia *diversionistă* occidentală.

Prin sintagma *vestigiile trecutului* sau *ideologia diversionistă occidentală* se subînțelegea religia și principiile filosofiei idealiste fundamentate pe libertatea personalității și drepturile omului.

În scopul de a fi cât mai concludenți în fundamentarea aserțiunii despre rolul major al educației ateiste în politica cultural ideologică a PC manifestă și constantă de-a lungul întregii existențe a Statului Sovietic, aducem titlurile mai multor documente oficiale cu privire la fortificarea activității de propagandă antireligioasă. Mai reprezentative în acest sens identificăm următoarele rezoluții ale CC al PCUS[34]:

- Despre erori în propaganda științifică și ateistă în rândul poporului din 10 noiembrie 1954;
- Cu privire la vicisitudinile majore ale propagandei științifice ateiste și măsurile de optimizare a ei din 7 iulie 1954;
- Despre situația și măsurile de optimizare a activității politice de masă în rândul lucrătorilor din regiunea Stalin din 11 martie 1959;
- Despre măsurile de optimizare a activității Societății Unionale pentru diseminarea cunoștințelor politice și științifice din 25 august 1959;
- Despre problemele propagandei de partid în contextul societății contemporane din 9 ianuarie 1960;
- Despre importanța editării unui manual pentru cursurile și seminarele ateiste cu genericul Вопросы атеизма дин 15 februarie 1960;
- Despre activitatea universităților de cultură din 20 august 1960;
- Despre remedierea măsurilor de selectare și pregătire a cadrelor propagandiste din 5 mai 1961;
- Despre activitățile de fortificare a educației ateiste a poporului din 2 ianuarie 1964 etc.

O simplă analiză a genericului acestor rezoluții vine să deconspire faptul că, și după câteva decenii de educație ateistă a maselor, problema rămâne la ordinea de zi, și aceasta, când, un aparat de propagandă impresionabil de peste 10 milioane de persoane complementat de numeroase organizații, publicații manifeste printr-o grilă ce include de la lucrări științifice, manuale până la simple, chiar simpliste materiale de popularizare a ideilor despre caracterul nociv al religiei, tradițiilor, datinilor și obiceiurilor de veacuri ce constituie spiritualitatea unui neam, memoria lui istorică.

Problematizarea educației ateiste a evoluției și rolului ei în viața societății constituie subiectul dezbaterii monografiei semnate de filosoful A. Babii - *Libertatea gândirii, anticlericalismul și ateismul în istoria Moldovei*. Lucrarea înglobează un vast și complex material ce elucidează procesul, etapele, motivele apariției și evoluției liberei cugetări a ideilor ateiste și anticlericale manifeste istoriei și culturii naționale. Filosoful a analizat un spectru de aspecte menite a configura și argumenta manifestările gândirii ateiste ca pe o realitate a vieții poporului din cele mai vechi timpuri. În acest efort de argumentare a prezenței elementelor ateismului în gândirea și tradițiile naționale sunt minuțios analizate motivele și subiectele ateiste în creația folclorică: legende, povești, mituri, basme, proverbe etc. În acest context au fost selectate mai multe genuri de creație populară, care în aserțiunea gânditorului elucidează atitudinea poporului față de religie, supranatural, reprezentanții clerului, „viața de

apoi”, biserică etc. Printre cele mai relevante concluzii pe care le realizează A. Babii în raport cu reprezentările ateiste și antireligioase în contextul folclorului elucidăm:

- esența lui îl constituie viziunile materialiste în raport cu natura și societatea, care agenerat motive ateiste și anticlericale;
- manifestarea elementului ateist în folclorul național infirmă ideile cercetătorilor burghezi despre religiozitatea distinctă și consacrarea credinței idealurilor creștine;
- în tradițiile și ritualurile moldovenilor atestăm o sinteză a elementelor de credințe primitive a religiei păgâne și a celei creștine etc.

Dacă parte din reflecțiile filosofului nu ne trezesc niciun fel de dubii, atunci afirmațiile sale tranșante concentrate spre inocularea idelor că ateismul pentru moldoveni a fost un lucru absolut firesc, iar apartenența la creștinism poartă un peremptoriu caracter formal trezesc nedumerire, însă rămân ușor explicabile. Nu numai concluziile vizavi de subiectul folclorului, dar și cele referitoare la o parte din aserțiunile cu privire la motivele antireligioase și liberei gândiri în letopisețele cronicarilor și în creația literară a înaintașilor noștri spirituali pe care le testează erau concertate în vederea demonstrării prevalenței elementului ateist în specificul spiritualității neamului și, nu în ultimul rând, a superficialității religiozității la conaționalii creștini. Nu întâmplător autorul subliniază că „cele mai viabile superstiții și prejudecăți sunt cele religioase „[35], astfel scopul lucrării, în modul după cum este configurat de autor, rezidă în participarea la educarea poporului în spiritul comunismului științific, a facilita dezvoltarea facultăților și aptitudinilor oamenilor în vederea perceperii adecvate a evenimentelor și fenomenelor proprii vieții sovietice și celei internaționale. În acest context, el cu dezinvolt subscrie la una din tezele Programului PCUS, în care este accentuat că o componentă imperativă a educației comuniste rezidă „în lupta cu manifestările ideologiei și moralei burgheze, cu vestigiile psihologiei proprietății private, superstițiile și prejudecățile...”[36].

În contextul vieții sovietice monopartiste remarcăm, dacă până la 1954 activitatea antireligioasă și anticlericală se reducea la critica așa-numitul caracter reacționar al bisericii în susținerea păturilor exploatare, atunci după acest an accentul se pune pe educația ateistă a omului și a rolului covârșitor al filosofiei marxiste ca fundament teoretic al ateismului. Mișcarea *antireligioasă totală* desfășurată împotriva tuturor religiilor, cultelor religioase și bisericii pe care unii certători o leagă de hotărârile Congresului XX al PCUS va rămâne o parte a instituțiilor oficiale de stat, inclusiv a institutelor de cercetări până la începutul ultimului deceniu al sec. al XX-lea. În raport cu modul, maniera, principiile și efectele de realizare a propagandei ateiste în spațiul URSS identificăm patru perioade bine diferențiate, care le atestăm valabile și pentru viața politică și social-culturală a RASSM și ulterior a RSSM :

1. 1917-1925 - perioada degradării morale și religioase a maselor convertite autoritar la activitatea obligatorie în cadrul diferitor manifestări antireligioase (distrugerea și devastarea bisericilor, uciderea sau batjocorire a preoților, ridiculizarea artefactelor de cult ,intimidarea credincioșilor etc.);

2. 1925-1941 - efortul de a imprima activității ateiste caracter oficial. Activitatea de propagandă în acest segment este pus în seama Uniunii Ateilor Militanți [Organizație Socială din URSS(1925-1947) în frunte cu președintele E. Iaroslavsky. Un rol important în propagarea ideilor ateiste îi revine publicației Безбожник. La sfârșitul anilor '30, organizația socială benevolă Uniunea Ateilor Militanți număra peste 5mil. 700000 de membri]. Evidențiem în aceeași ordine de idei și rolul revistei Nauka i religia, apariția căreia a fost decretată printr-un ordin al CC al PCUS din 5 mai 1959. Reiterăm, problemă educației omului nou, unul cu concepții ateiste, detașat de tradiții, orientat în exclusivitate către viitorul, a constituit pentru ideologie unul din segmentele prioritare. Astfel, pentru popularizarea, punerea în circuit a ideilor ateiste sunt editate un număr considerabil de publicații [Безбожник(1922-1941), Антирелигиозник(1926-1941) Атеист(1923-1930), Воинствующий атеизм(1931), Безбожник у станка(1923-1932) etc.] , în care într-un limbaj accesibil se încearcă manipularea mentalului social, mintal din care în mod barbar se întreprinde extirparea unui segment imperativ al spiritualității individului, respectiv, al neamului – credința.

3. 1941-1953 , deși parte din perioada respectivă se suprapune cu cea identificată ca stalinistă(1927-1953), totuși, în mod paradoxal, acest segment temporal este unul al stagnării activității ateiste și a compromisurilor, moment care facilitează amplificarea relativă a activității religioase sunt deschise mănăstiri, biserici.

4. 1953-1990 - credința în Dumnezeu, lupta cu religia și cu cultele religioase devine un atribut indispensabil al forurilor de partid și al propagandei. Activitatea antireligioasă este percepută ca o componentă a procesului de educație comunistă orientată împotriva ideologiei și moralei burgheze. Lupta cu superstițiile, ereziile și moravurile depășite, în special cu ideologia burgheză, sunt reflectate pe larg nu numai în Programul Partidului Comunist al Uniunii Sovietice (1961), dar și în Statutul Partidului Comunist al Uniunii Sovietice (1961).

Pe acest fondal de agitație manifest ultimei etape (1953-1990), când se fac ravagii severe asupra bisericii și religiei, PCUS a fost presat de opinia publică occidentală să-și revadă politica în raport cu activitatea anticlericală și religioasă . Pentru a diminua tensiunea creată, CC al PCUS adoptă *Hotărârea despre greșelile în desfășurarea propagandei științifico-ateiste în sânul populației*[37], în care sunt elucidate un șir de lacune în metodele și strategiile “orientate spre creșterea constantă a conștiinței maselor muncitoare și eliberarea lor treptată de prejudecățile religioase”[38]. Documentul oficial la care replicăm este unul extrem de interesant, deconspiră politica perfidă a elitelor politice vizavi de religie și biserică. În unul din primele alineate ale deciziei este enunțat că CC al PCUS dispune de date care demonstrează că în ultimul timp în propaganda științifico-ateistă în rândul populației s-au admis greșeli serioase[39]:

- nu se desfășoară satisfăcător o muncă sistematică și complexă în scopul promovării științelor naturale și luptei ideologice cu religia ;
- inacceptabil că parte din organizațiile de partid s-au retras de la activitatea de dirijare și control al propagandei științifico-ateiste;

- se cere implicarea activă a organizațiilor de partid pentru a nu admite persoane ignorante, nepregătite în problemele ateismului științific de a veni cu lecții în fața publicului, discursuri care se reduc la bancuri și intimidări vulgare la adresa slujitorilor de cult;
- abordarea iresponsabilă a procesului de selectare a lectorilor și propagandiștilor prejudiciază grav activității cultural-educative realizată în sânul poporului;
- în ziare, în alocuțiunile unor lectori sau raportori se permit atacuri ofensatoare la adresa clericilor și modul de practicare a ritualurilor de cult;
- neîntemeiat în presă și în discursurile propagandiștilor credincioșii și slujitorii de cult neargumentat sunt poziționați ca persoane infame de încrederea politică;
- în anumite raioane, regiuni au fost atestate situații ignobile de implicare administrativă din partea anumitor organizații în activitatea unor asociații și grupe religioase, sau a clerului etc.

O analiză serioasă a așa-numitelor greșeli admise în procesul de educație ateistă elucidate în *Hotărârea...* enunțată permite să remarcăm că și de această dată elementul ideologic este primar, or textul documentului cu lux ne devoalează situația gravă cu care se confruntă religia și biserica în totalitarismul comunist. Alături de forțată și autoritară a ateismului științific prin toate metodele și instrumentele disponibile ideologiei în mentalul social era privit de elitele de partid nu numai ca un lucru firesc, dar ca o necesitate stringentă pentru asigurarea succesului trecerii de la socialism la capitalism. Consemnăm în acest sens, că însăși sintagma *ateism științific* se înrădăcește în uz începând cu anul 1954, fapt care nici pe departe nu înseamnă că această unitate sintactică nu a fost utilizată și până la acest moment. Un alt aspect pe care n-l deconspiră *Hotărârea...* e că, în pofida metodelor, instrumentelor cu care operează ideologia comunistă în lupta antireligioasă și anticlericală, până la urmă nu s-a ajuns la ateizarea totală a maselor, acest proiect, ca și cel al comunismului, a suferit eșec total.

Ținem să subliniem că în acest document oficial, alături de evidențierea și taxarea așa-numitelor abateri în procesul de luptă antireligioasă manifeste pentru întreg spațiul URSS, inclusiv și RSSM, sunt trasate un șir de obiective, traducerea cărora în viață ar permite depășirea greșelilor manifeste propagandei ateiste și simultan n-ar îngreuna libertatea activității ideologice. Regimul totalitar monoideologizat își face din eliminarea oricărei opoziții scop organic și proximal, astfel, declarată vestigiul al capitalismului manifest comportamentului și conștiinței maselor, religia devine unul din țintele cardinale și indispensabile ale activității în procesul de educație comunistă.

Mentținându-ne în logica riguroasă a acestui document, înregistrăm că eliberarea populației de obscurantismul religios este poziționat ca un fapt realizat. Cât privește persoanele politic indecise, credincioșii consacrați pentru ei se suscită din partea organelor de resort o activitate flexibilă și temeinică pentru a-i elibera din lanțurile religiei. Ambiguitatea directivelor trasate de PCUS este evidentă, pe de o parte, se reclamă toleranță față de libertatea credinței, pe de alta, religia este configurată

ca un gen de temniță pentru înrobire spirituală, limitarea drepturilor și degradarea demnității umane. Campania antireligioasă controlată autoritar de cadrele nomenclaturiste de partid era poziționată ca lupta ideologică a concepției materialiste și științifice cu cele antiștiințifice și religioase. Caracterul autoritar al *Hotărârii...* devine evident prin maniera de postulare a narațiunii, pe care o identifica ca pe una canonică: ”propaganda științifico-ateistă reprezintă o componentă a educației comuniste a muncitorilor care are drept obiectiv diseminarea cunoștințelor materialiste în rândul maselor și eliberarea credincioșilor de influența prejudecăților religioase” [40].

Din structura rigidă și stereotipizată a documentului lesne să percepem logica mesajului nevoalat al *regimului ateu*, care în mod programatic își deconspiră atitudinea și contracțiunile antireligioase ”din moment ce religia în raport cu statul este o chestiune privată, iar biserica este separată de stat, atunci Partidul Comunist bazat pe marxism-leninism și fundamentul său teoretic - materialismul dialectic, acesta, pe post de concepție științifică unică și adevărată despre lume, nu poate admite indiferență sau neutralitate față de religie, ca de o ideologie care nu are nimic comun cu știința.” [41].

Discursul totalitarist, axat pe impactul distorsionărilor de ordin cultural –social provocate de religie proceselor de făurire a viitorului luminos, este unul extrem de complex, astfel, numai Hotărârea abordată mai sus urma a fi completată cu câteva *Note secrete ale Departamentului de Propagandă și Agitație al CC al PCUS pentru Republicile Unionale*, una dintre care *Cu privire la neajunsurile propagandei științifice și ateiste* [42] și alta *Despre nota secretă a Departamentului de Propagandă și Agitație al CC al PCUS pentru Republicile Unionale privind neajunsurile propagandei științifice și ateiste* [43]. În mod special facem referință la aceste documente oficiale, deoarece ele elucidează activitatea Departamentului de Propagandă și Agitație a PCUS pentru republicile unionale, prin urmare, acele indicații formulate în aceste circulare devin plan de lucru pentru elitele nomenclaturiste din republici. Principalele obiective stabilite pentru eliminarea deficiențelor în organizarea propagandei ateiste în republici, toate cu caracter ideologic menite să faciliteze succesul proiectului *Omul nou* devin o componentă a activității nu numai a Departamentelor de Propaganda, ci și a tuturor organizațiilor de partid, comsomoliste, sindicale de toate nivelurile, a ministerelor, a presei, științei, editurilor etc. Un loc aparte în această activitate era rezervată artei, cinematografeiei, literaturii și, bineînțeles, Radio și TV.

Rolul imperativ al ateismului științific, în conformitate cum era poziționat de ideologia comunistă, consta nu numai în identificarea și analiza evoluției religiei și conștiinței religioase la oameni, dat mai ales în configurarea concepției științifico-materialiste, menită să depășească dispozițiile idealiste despre lume și obscurantismul religios. Propaganda prin arsenalul complex de instrumente și metode se concentrează pe eliminarea rămășițelor sentimentului religiozității din viața omului sovietic, care urma a fi educat în spiritul ateismului, demn de viitorul luminos - comunismul, unde nu este loc nu numai de religie, ci și de rămășițele gnoseologie ale idealismului. În scopul evitării oricăror impedimente care ar crea confuzie în procesul de făurire a comunismului sunt întreprinse măsuri complexe în vederea

demascării rolului negativ al bisericii și caracterului reacționar al religiei. Suprimarea conștiinței religioase în *regimul ateu* devine problemă componentă a politicii culturale oficiale, prin urmare, propaganda antireligioasă devine un imperativ și al activității științifice[44]:

- antrenarea profesorilor, pedagogilor în activitatea de pregătire a cadrelor ateiste;
- Ministerul Învățământului și facultățile filosofice să asigure pregătire a specialiștilor de înaltă calitate pentru activitatea propagandei științifico-ateistă;
- cercetarea problemelor științifice ale ateismului să devină o prioritate a facultăților de filosofie, a Institutelor de Filosofie ale Academiei de Științe;
- institutele de resort ale Academiei de Științe să elaboreze ghiduri metodologice pentru activitatea ateistă în școli și în rândul populației etc.

Cercetările sociologice în perioada anilor 70-80 ai sec. XX devin barometru tradițional pentru identificarea efectelor educației ateiste și amploarea procesului de depășire a credinței. Astfel de cercetări de proporții au fost efectuate în satele Colibaș, raionul Vulcănești. Lozova, raionul Nisporeni și satul Copanca, raionul Căușeni. Lucrările[45] care au constituit concluziile investigațiilor realizate demonstrează explicit că în sondaje au fost abordate un set larg de aspecte, fapt care a permis configurarea unei imagini complexe despre rolul și locul religiei în viața oamenilor de la sate în contextul tendințelor de ateizare și secularizare. Implicarea și motivarea maselor largi în procesul de ateizare este pus pe seama instituțiilor de cultură și cele de învățământ, menite să creeze condiții favorabile prin intermediul mai multor activități pentru ca noul om sovietic să se debaraseze de vestigiile trecutului și de prejudecățile vulgare. Ne amintim în acest sens de *Colțișoarele roșii*, sau ca o alternativă a lor, dar cu același statut și menire, *Camerele leniniste*, ca atribute ale tuturor instituțiilor de stat, cultură, învățământ, locuri unde se realiza activitatea de propagandă și de manipulare a conștiinței oamenilor, indiferent de vârstă, studii sau interese.

În contextul general de impunere autoritară a unui nou tip de percepere a lumii, unul materialist în scop de propaganda a ideilor ateiste alături de lecții, conferințe, publicații, emisiuni Radio și TV, filme etc. sunt inaugurate muzee ale ateismului. Un astfel de Muzeu al Ateismului în 1978 a fost inaugurat la Chișinău (sediul Biserica Sfânta Cuvioasa Teodora de la Sihla), scopul acestei instituții culturale fiind subordonat aceluiași obiective ale ideologiei oficiale concentrate activității antireligioase și educației ateiste manifeste prin expoziții, lecții, conferințe ș.a.. Despre caracterul luptei pluridimensionale cu așa-numitele invenții retrograde religioase, cu misticismul și obscurantismul religios, destul de simbolic se configurează și evenimentul înființării muzeului în cauză, pentru care în calitate de sediu s-a ales Biserica Sfântă Cuvioasa Teodora de la Sihla. De fapt, soarta bisericii la care replicăm a fost împărțită de marea majoritate a instituțiilor de cult, care în cel mai bun caz erau transformate în muzee sau expoziții *verbi causa* Catedrala Mitropolitană. Soarta Clopotniței Catedralei Mitropolitane a fost și mai tristă, în anii '60 a fost demolată. Muzeificarea lăcașelor de cult a fost o tradiție pe larg implementată în cultura sovietică, cât privește exponatele pentru muzeele ateismului, ele constituiau în mare

obiectele, icoanele de cult confiscate în momentul închiderii autoritare a bisericilor. Spre regret, în sălile de expoziții ale Muzeului Ateismului Științific din Chișinău, care a activat până în 1991, și-au găsit loc doar unele dintre cele mai prețioase artefacte ale abuzivelor acte de afirmare a ateismului prin suprimarea adevăratelor și redutabilelor valori spiritual-culturale naționale. Chiar dacă aceste instituții aveau o menire concertată de propagare a dialecticii materialiste și ateismului, partea pozitivă a acestora a constatat în faptul că acestea au fost nu numai localuri de stocare a obiectelor de preț de natură religioasă, dar au constituit simultan și spații de conservare a acestora.

Educația ateistă în masă era poziționată ca o șansă de familiarizare cu ideile marxism-leninismului și de dezvoltare spirituală[46]. Cercetările efectuate în scopul identificării locului religiei în viața societății moldovenești și efectele educației ateiste ale maselor deconspiră, în opinia lui D. Tabacaru, că: 1. în rândul muncitorilor, spre deosebire de cel al colhoznicilor, procesul de ateizare este mai dinamic; 2. există întreprinderi de stat unde numărul ateștilor este cam de 68-72 procente, celor indeciși e de 14-17 % și numai 13-15 % se află sub influența religiei. Cât privește ultima categorie, a celor care formează 13-14%, cercetătorul ne demonstrează că pentru acest contingent, „religiozitatea se manifestă sporadic și formal în cazul respectării ritualurilor”[47].

Nu putem ignora reflecțiile și nici concluziile lui D. Tabacaru vizavi de subiectul abordat, după cum nu credem că s-a ajuns la falsificarea gravă a rezultatelor, adevărul rezidă în faptul că pe parcursul a trei decenii de viață în climatul totalitarist oamenii au însușit de minune arta de a-și voala adevăratele gânduri și atitudini cu privire la sistemul sovietic. Acest tip de duplicitate, constatăm, este animat de experiența trăită sau de ecourile încă neapuse ale represiilor, arestărilor și, nu în ultimul rând, al *Operației Sever*. Probabil, că mai simplu pentru ambele părți antrenate în cercetările enunțate unii să se declare ateii, ceilalți - cercetătorii, să accepte tacit aceste neadevăruri, iar rezultatele reale ar fi fost argument al acțiunilor concertate de educație ateistă neconformă.

Activitatea de propagandă a educației ateiste în anii 60-70 în RSSM, similar ca și în întreaga Uniune Sovietică, are în calitate de scop lupta cu fenomenul indiferențismului dublu al populației, adică în raport egal cu religia și cu ateismul. Cel mai interesant că vârsta respondenților indiferențiști, conform cercetărilor efectuate, se includea în categoria 21-40 de ani, contingent care, în opinia noastră, este cel mai deschis pentru transformări progresive. Din această categorie de intervievați, mult prea probabil, că doar un procent redus nu aveau studii, deci rămâne să constatăm că ampla activitate ateistă, care era un atribut major al politicii culturale, nu avea efectul scontat. Și aceasta în pofida faptului că în același segment temporal „crește numărul de personal calificat în domeniul educației ateiste”[48]. Devine evidentă și implicarea în acest tip de activitate al persoanelor voluntare, care nu aveau studii speciale, dar se implicau cu abnegație, dacă să acceptăm ideile autorilor marii majorități a lucrărilor cu acest context. La D. Tabacaru depistăm mai multe date despre activitatea de voluntariat al persoanelor fără pregătire specială, dar care își fac un gen de activi-

tate din propaganda ateistă. Din aceste concluzii ale cercetătorului, realizate în baza unor sondaje ce cuprind un segment de timp de cinci ani, putem conchide că propaganda ateistă cumva venea să motiveze implicarea unei părți a societății, dar mai ales a celor cu studii superioare în activitatea ateistă. Probabil, un factor dominant în fortificarea responsabilității sociale și dezideratelor voluntariale este determinat de faptul că în *Fișele personale* în *Caracteristicile* de la locul de muncă sau de studii un loc aparte se rezervă activității social politice în construcția comunismului. Nu întâmplător, perioada anilor 70-80 este identificată ca cea a socialismului dezvoltat. Conform rezultatelor acestor sondaje, D. Tabacaru concluzionează că activizarea tuturor categoriilor de vârstă în procesul de motivare ateistă a maselor este direct proporțional cu creșterea nivelului de instruire al voluntarilor/lectorilor.

Ca un fir roșu prin toate lucrările cu caracter teoretic, metodologic și aplicativ dedicate activității de educare ateistă este etalată ideea că în mare aceste activități sunt concentrate unui scop concret - efortul de contracarare a “neîntemeiatelor calomnieri fabricate ale burgheziei și ale propagandei clericale despre creșterea interesului oamenilor sovietici față de religie, și sporirea religiozității la noi în țară”[49]. În acest context sunt identificate două tipuri de luptă anticlericală manifestă spațiului istoric al RSSMoldovenești: activă și pasivă[50]. Forme pasive erau ereziile, care pe parcursul sec. XV-XVII au căpătat o dezvoltare relativ slabă, prin urmare, n-au avut un impact mare: fuga țăranilor de pe moșiile mănăstirești și protestele populației de la sate și orașe împotriva fărdelegilor clericilor. De multe ori în procesul derulării acestor forme de manifestări se implicau și reprezentanții clerului. Tipul activ de luptă antibisericască și clericală este tradus prin jafuri și atacuri la averea bisericilor, mănăstirilor și clericilor. La sfârșitul sec XIX, opinează filosoful A. Babii, această luptă crește și se concentrează pe lichidarea dominației funciare a bisericilor și mănăstirilor.

Analiza și evaluarea retrospectivă a demersului antireligios și anticlerical realizat de D. Tabacaru[51], unul dintre cercetătorii care s-a concentrat îndeosebi pe acest segment ideatic, deconspiră un compartiment destul de complex consacrat caracterului și particularităților religiozității. Religiozitatea rămâne și azi a fi o temă destul de complicată pentru cercetare, una care presupune o abordare interdisciplinară, ce suscită „elucidarea aspectelor specifice ale conștiinței, a comportamentului și a stării spirituale a oamenilor”[52]. Semnificativ faptul, în URSS s-au realizat cercetări ample cu privire la esența și criteriile religiozității, menite a facilita perceperea căilor și instrumentelor de depășire a acesteia. Printre cei mai apreciați cercetători care au adus un important aport la investigarea subiectului enunțat, multe din ideile cărora rămân actuale și remarcabile și în Mileniul III, evidențiem: S. Muslimov[53], V.Pavliuk[54], D. Ugrinovici[55], M. Tepleakov[56], L.Anufriev și V.Kobetskii[57] ect.

Alături de religiozitate și conștiința religioasă prezintă interes reflecțiile lui D. Tabacaru, care prin apel la lucrările cu problematică similară trece în revistă realizările la subiect: 1. semnele specifice ale esenței și nivelului conștiinței religioase ale individului; 2. reprezentările religioase și comportamentul; 3. modul cum respectă ritualuri de cult, cât este de receptiv și activ la propaganda religioasă vs ateistă. În

scopul stabilirii unor repere operaționale ale cercetării, el subscrie la aserțiunile unor cercetători [59], că în procesul de evaluare a religiozității individului important să se ia caz de întreaga complexitate a factorilor obiectivi și subiectivi ai modului de manifestare a religiozității, cu condiția că atenție majoră se acordă conștiinței, dar nu comportamentului. Primare, opinează D. Tabacaru, în manifestarea sentimentului religios sunt convingerile, dar nu îndeplinirea mecanică a unor ritualuri păstrate de tradiții. Subscriem la cele afirmate de D. Tabacaru, or pentru determinarea religiozității individului imperativă este perspicacitatea, adică înțelegerea dacă comportamentul lui religios este expresie a reprezentărilor religioase, și, respectiv, ele corelează cu conștiința. Sunt prețioase reflecțiile filosofului și cu privire la tendințele de tipologizare pe criteriu religios al oamenilor, despre care constată că eforturile cercetătorilor din URSS deconspiră caracter contradictoriu, iar cei din Occident nu abordează o perspectivă metodologică adecvată, una care face corp comun cu propaganda. Fidel paradigmei antireligioase și antiburgheze abordate, D. Tabacaru trece în revistă un șir de nume de cercetători care alături de subiectul tipologizării religiozității se confruntă cu aceleași probleme ca și cei din URSS, și anume, o deta-liere minuțioasă și prea complexă ce conduce la concluzii controversate: C. Amery (*Capitulation: an Analysis of Contemporary Catholicism*(1963), A. Buhler *L'innovation dans l'institution religieuse*(1975) și G. Polifroni *L'istinto religioso*(1974).

Determinat să fie expresie a politicii oficiale, D. Tabacaru se pare mai puțin indis-pus de metodele de clasificare a persoanele religioase de către cercetătorii occiden-tali, ci de afirmațiile acestora cu privire la ateii și ateism. Se arată categoric indignat de aserțiunile teoreticianului G. Polifroni, care cataloghează ateii ca pe niște oameni cu deficiențe psihice, considerându-i nenormali. Remarcăm un moment impor-tant, că în segmentul perioadei anilor 50-80 între cercetătorii din URSS, promotorii ideilor antireligioase, și așa-numiții cercetători burghezi și clericali, axul director al confruntărilor se desfășoară în albia criteriilor metodelor de abordare științifică. Reproșurile le înregistrăm raportate în special la metodele științifice utilizate în pri-villegiul celor cvasiștiințifice. Aceste acuze reprezintă un subiect nu numai dominant, dar și invariabil al confruntărilor dintre reprezentanții celor două sisteme.

În anii '80 ai sec. XX înregistrăm un număr mare de lucrări[59] autorii cărora în mod vădit insistă pe promovarea arhipedalatului program de educație ateistă, unul cu persistență proiectat și animat de către ideologia comunistă, menit a determina un tip uniformizat de gândire, și conformare a modului de viață socialist, în care lupta cu dușmanii interni și externi rămâne imperativă, deoarece „războiul ideologic al dușmanilor statului sovietic este perpetuu animat de propaganda imperialistă prin metode și tehnici deosebite”[60]. Din acest context ideatic, concentrat dezorientării valorice și implementării autoritare a unui tip de gândire omogenizat pentru toți membrii societății, cu implicare nu numai în modul de a fi și percepe a individului, dar și în macroformele modului de viață socială evidențiem lucrările filosofului M. Gol-denbergh, care cu perseverență insistă să deconspire rădăcinile, evoluția și conținutul ideologiei sioniste declarate de ideologia comunistă reacționare și antiștiințifice[61].

În mare, este examinat caracterul idealist al concepțiilor apologetilor sionismului: B.Halpern, A.Bein, S. Friedlander, J.Veinberg, M.Harris, impactul lor asupra destinului evreiesc.

Accentul major al cercetărilor întreprinse de M.Goldenberg rezidă în demascarea relațiilor Organizației Sioniste Mondiale cu așa numitele organizații internaționale reacționare, cu cercurile clericale, și anumiți reprezentanți ai vieții social politice din Occident, identificate de ideologia totalitaristă ca burgheze. Adepții marxism-leninismului sunt obligați, susține cercetătorul, să se contrapună și să demaște propaganda anticomunistă cu caracter diversionist, or „fundamentul social filosofic al sionismului constituie un melanj de rămășițe de scheme idealiste vechi, de orientări burgheze contemporane, idei social reformatoare, dogme vechi, depășite religioase, percepute de teoreticienii sioniști neprincipial, din aspect pragmatic”[62]. Lupta împotriva sionismului, constatăm, avea rădăcini mai adânci decât se pare la prima vedere, era o componentă a proiectului comunismului pentru dominarea spiritelor și inimilor milioanelor de oameni din afara spațiului URSS, deci reprezintă confruntarea ideologică cu sistemul capitalist și propaganda acesteia, care submina speranța biruinței și afirmării *unei lumi noi și drepte*, deoarece elucida adevărul despre calvarul socialist.

În opinia noastră, merită atenție, cu condiția că din start se face abstracție de persistența elementului ideologic, lucrarea lui M. Goldenberg[63] realizată în același areal ideatic, adică a ansamblului problematic al educației scientist-ateiste. Meritul acestei lucrări constă în faptul că cercetătorul a adunat și prezentat un vast material factologic vizavi de diverse manifestări ale prezenței culturii iudaice în contextul național al spațiului istoric al RSSM, caracterul special al religiei iudaice, relația și tangențele dintre iudaism și creștinism ș.a. - toate menite a întregi imagine a cunoștințelor despre istoria, cultura și spiritualitatea națională.

Același lucru îl subliniem și față de lucrările cercetătorilor A. Babii, D. Tabacaru, V. Gajos, V. Ermuratschi, N.Gortopan, F. Bîscu și mulți alții care erau obligați să se conformeze sistemului și să cerceteze acele teme și probleme care li se reclamau de către organele superioare de partid. Mai mult, cercetătorilor li se reclama nu numai abordarea anumitor probleme, ce constituiau parte integră a proiectelor ideologiei oficiale, ci și reflectarea problematicii conforme obiectivelor trasate în contextul anumitor foruri de partid. Consemnăm, deși unele aspecte de abordare a problemelor educației ateiste, antireligioase și anticlericale de către cei nominalizați par unilaterale, nu e cazul să uităm de circumstanțele ideologice ale timpului. Dacă cernem elementul ideologic din textul lucrărilor semnate de A. Babii, D. Tabacaru, V. Gajos, V. Ermuratschi, F.Bîscu, V. Topilina, etc., important să realizăm că materialul prezentat constituie un vast domeniu de informație despre problema religiei, cultelor, mișcărilor religioase din spațiul RSSM; aspecte din istoria și evoluția religiei creștine în contextul culturii și istoriei basarabene; istoria apariției anumitor mișcări și culte religioase de tip creștin /protestant; comunicarea interconfesională, tendințele și contradicțiile dintre cultele religioase; toleranța ca problemă în mediul multiconfesional; religia în contextul socialismului dezvoltat ca o relicvă a trecutului etc.

Ultima ratio, azi, consacrandu-ne eforturile în vederea reprocesării operelor care cad sub incidența conceptului *perioadă sovietică*, lucrări tributare discursului de partid, considerăm că este principial să efectuăm o analiză obiectivă, dar totodată destul de flexibilă, pentru a nu adopta maniera stilului cezurii comuniste. Re-gândirea, valorificarea moștenirii comuniste rămâne a fi un proiect valorizator important pentru cultura națională posttotalitară, iar acțiunile de reconciliere cu trecutul neapărat să devină impuls catalizator pentru înțelegerea și acceptarea acestei părți dezolante a memoriei noastre.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. Tismăneanu V. Liturgii bolșevice: Stalin. Cursul Scurt și gramatica totalitarismului. Contributorus. ro, 2011, 7 septembrie. <https://www.contributors.ro/liturgii-bolsevice-stalin-cursul-scurt-si-gramatica-totalitarismului/> (accesat 13.09.2020).
2. Ленин В.И. Задачи Союза молодежи. Речь на Всероссийском съезде Российского коммунистического союза молодежи. 2 октября 1920 г. Полное собрание сочинений. Издание 3-е. Москва: Издательство Политической литературы, 1973, p.404.
3. Ibidem, p.409.
4. Dezghețul, sau dezghețul hrușciovist sunt denumirile neoficiale ale perioadei 1950-1960, una de destalinizare relativă a vieții social-politice și culturale, de eliberare din închisori a deținuților politici, a libertății gândirii și conștiinței, de implementare progresivă a anumitor reforme în toate domeniile vieții, de deschidere pentru colaborare cu lumea din afara hotarelor URSS. Important să realizăm caracterul relativ al acestor transformări, or ideologicul, propaganda, cenzura rămân instrumentele de bază ale PC în procesul de manipulare și oprimare a mentalului colectiv.
5. Zawatsky W. Soviet evangelicals since world waril. Scottsdale: Press Herald, 1981, p. 15.
6. La baza abreviatuții gosateism stau două cuvinte: государство și атеизм. Conceptul este utilizat pentru identificarea unuia din obiectivele ideologiei oficiale - educarea omului nou de desinență ateistă.
7. Ocinsky I.V., Ocinsky C.D. Механистический материализм и религия. În: За політехнічну школу, 1931 nr.1, p. 131-135; Александров А. Проповедники тьмы и мракобесия. Кишинев: Госидат Молдавии, 1958; Мясницкий Ф. Иудаизм его происхождение и сущность. Кишинев: Штиинца, 1964; Парно И. Были створены небо и земля. Кишинев: Штиинца 1965; Кетрару Н., Полевой Л. Правда о происхождении человека. Кишинев: Картя Молдовеняскэ 1965; Давид А. Наука и религия об окружающем мире. Кишинев: Штиинца. 1968; Попович К. Мотиве антиклерикале ши атеисте ын литература класикэ молдовеняскэ. Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1967 ș.a.
8. Рябошапка З. Историй религиосе ши антирелигиосе. Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1967; Кригануц Л., Табунчик Ф. Религиозные пережитки и пути их продоления. Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1967; Гажос В. Атеистическое воспитание на уроках прошлого. Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1964; Зеленчиук В., Лоскутова Л. Против вредных традиций прошлого. Кишинев: Штиинца, 1960; А. Бабий, М. Гольденберг, Д. Табакару Преодоление религии и утверждение атеизма в Молдавской ССР. Кишинев: Штиинца, 1983; А Бабий Свободомыслие, антиклерикализм и атеизм в истории Молдавии. Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1974; Гольденберг М.А. Социально-политическая доктрина сионизмаю Кишинев: Штиинца, 1973.
9. Бабий А. Свободомыслие, антиклерикализм и атеизм в истории Молдавии. p.21.
10. Ocinsky I.V., Ocinsky C.D. Механистический материализм и религия. În: За політехнічну школу, 1931 nr.1, p. 131-135.
11. Ocinsky I.V., Ocinsky C.D. За партийность в философии. În: За політехнічну школу. 1931 nr.1, p.25-29.
12. Табакару Д. Импасул сектаризмулуй религиос. Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1976; Гажос В. Особенности идеологии иеговизма и религиозное сознание сектантов Кишинев: РИО АН МССР, 1969; Гажос В. Эволюция религиозного сектанства в Молдавии: (исторический, философский и социологический анализ). Кишинев: 1975; Жосан, Г. П. Адвентизм и второе пришествие. Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1981; Табакару, Д. Н Баптизм и „небесный Ханаан” Кишинев, Картя Молдовеняскэ, 1984 etc.

13. Зеленчиук В., Лоскутова Л. Против вредных традиций прошлого(1962); Гажос В. Атеистическое воспитание на уроках прошлого(1964);Полтавченко М.Комсомольцы – воинствующие атеисты(1966); Кригануц Л., Табунщик Ф. Религиозные пережитки и пути их продоления(1967) etc.
14. Табакару Д. Преодоление религии и утверждение массого атеизма в период дальнейшего строительства социализма. În:Бабий А.,Гольденберг М.,Табакару Д. Преодоление религии и утверждение атеизма в Молдавской ССР. Кишинев: Штиинца,1983,p.60.
15. Fuștei N. Deportările pe motive confesionale. Operația Sever.(1 aprilie 1951). În : Promemoria. Revista Institutului de Istorie Socială. Chișinău,2012 , vol.II,nr.3,pp.101- 113; Pasat V. Biserica Ortodoxă și puterea sovietică în RSS Moldovenească(1940-1991). Chișinău: Cartier,2019; King C. The Moldovans: Romania, Russia, and the Politics of Culture. Stanford; Hoover Institution Press, 2000; Пасат В. Трудные страницы истории Молдовы (1940—1950). Москва: Terra, 1994.
16. Fuștei N. Persecutarea organizației religioase Martorii lui Iehova. Operația Sever. Chișinău:Editura Cu-vântul – ABC, 2013.
17. Эшалонные списки спецконтингента по операции Север за 1951. // 37 AMI RM, F. 19, r. 5, dd. 16-19.
18. Лобозов П. Великая Октябрьская социалистическая революция и духовное освобождения масс. În: Методология исследований по проблемам истории и культуры народов Дальнего Востока. Владивосток, 1978.
19. Шкаровский М.В. Сталинская религиозная политика и Русская Православная Церковь в 1943-1953 годах. În: Acta Slavica Iaponica,2009, nr.27,pp.1-27.
20. Одинцов М.И. Путь длиною в семь десятилетий от конфронтации к сотрудничеству. Государственно-церковные отношения в истории советского общества.În: На пути к свободе совести. Москва: Прогресс, 1989.
21. Fuștei N. Încercarea de periodizare a istoriei relațiilor dintre statul sovietic și cultele religioase. <http://oaji.net/articles/2017/4586-1513286128.pdf> (accesat 24.02.2021).
22. Статья 142. Нарушение законов об отделении церкви от государства и школы от церкви. Уголовный Кодекс РСФСР. http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?doc_itself=&infostr=xO7q8%20zl7flg7vLu4fDg5uDI8vH/IO-3IIOLg7%207x6%20Xk7eXpIPDI5ODq9ujo&nd=102010096&page=1&rdk=0#10.
23. Статья 227. Посягательство на личность и права граждан под видом исполнения религиозных обрядов . Уголовный Кодекс РСФСР. http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?doc_itself=&infostr=xO7q8%20zl-7flg7vLu4fDg5uDI8vH/IO3IIOLg7%207x6%20Xk7eXpIPDI5ODq9ujo&nd=102010096&page=1&rdk=0#10
24. Eusebiu de Cezareea. Scrieri . În: Istoria Bisericească Martirii din Palestina. Colecția Părinți și Scriitori Bisericești. Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Partea I, vol.13 ,1987.
25. <https://fra.europa.eu/ro/eu-charter/article/10-libertatea-de-gandire-de-constiinta-si-de-religie> (accesat 23.04.2021).
26. The Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe, Aug. 1, 1975, 14 I.L.M. 1292 (Helsinki Declaration). <https://web.archive.org/web/20160525015726/http://www1.umn.edu/humanrts/osce/basics/finact75.htm> (accesat 23.04.2021).
27. Табакару Д. Преодоление религии и утверждение массого атеизма в период дальнейшего строительства социализма. În:Бабий А.,Гольденберг М.,Табакару Д. Преодоление религии и утверждение атеизма в Молдавской ССР. Кишинев: Штиинца,1983,p.65
28. Бабий А. Свободомыслие, антиклерикализм... р.16.
29. Кригануца Л.Н.,Табунщик Ф.З. Op.cit, p.7-8.
30. Ленин В.И. О значении воинствующего материализма . Полное собрание сочинений. Том.45,р 26 .
31. Ленин В И Полное собрание сочинений Москва: Политическая литература. 1965, Том12,р.145.
32. Бабий А. Свободомыслие, антиклерикализм..., р.10-12 .
33. Окулов А Ф Партийная организация и атеистическое воспитание. Москва: Политическая литература ,1975,p.13 .
34. <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5213-4/9.pdf> accesat 11.05.2021
35. Бабий А. Свободомыслие антиклерикализм ...р. 3.
36. Программа Коммунистической партии Советского Союза. Москва: Политиздат, 1968, р.121.
37. Постановление ЦК КПСС . Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения.În: Правда коммунизма,18 ноября 1954, nr. 91(2378).
38. Ibidem.
39. Ibidem.

40. Ibidem.
41. Ibidem.
42. О недостатках научно-атеистической пропаганды . Записка № 39 Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС по союзным республикам. Москва, 12 сентября 1958 г. //https://rusoir.ru/03print/03print-02/03print-02-239/ (accesat 15.05.2021).
43. Шкаровский, М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (государственно-церковные отношения в СССР в 1939—1964 годах). Москва : Крутицкое. Патриаршее Подворье, О-во любителей церков. истории, 2000, р.463.
44. О недостатках научно-атеистической пропаганды . Записка № 39 Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС по союзным республикам. Москва 12 сентября 1958 г. //https://rusoir.ru/03print/03print-02/03print-02-239/(accesat 15.05.2021).
45. Атеизмул ын офенсивэ. Кишинэу, 1974 ;Трекутул ши презентул сатулуй Лозова. Кишинэу,1969;Бабий Ф., Ермуратский В. Расцвет культуры молдавского села.Кишинев: Штиинца,1962.
46. Табакару Д. Преодоление религии и утверждение массого атеизма в период дальнейшего строительства. Op.cit. ,p.66.
47. Ibidem, p.62.
48. Ibidem,p.68.
49. Ibidem,p.69.
50. Бабий А. Свободомыслие, антиклерикализм... р.18.
51. Табакару Д. Де ворбэ ку крединчоши: ынтребэрь ши рэспунсурь.Кишинэу: Картеа Молдовеняскэ,1980 ; Табакару Д. Конштиинца релижоасэ ши реалитатеа .Кишинэу: Штиинца 1977; Табакару Д. Импасул сектаризмулуй релижос . Кишинэу: Картеа Молдовеняскэ,1976;Табакару Д. Антикомунизм клерикал фэрэ маскэ.Îп: Комунистул Молдовой, 1976, № 9, п. 89—92: Табакару Д. Посибилитэць, резерве îп тунка атеиста ын РССМ. Îп: Молдова Социалистэ, 14 юлие 1978; Табакару Д. Скимбаря ла фацэ. Îп:Литература ши Арта, 30 аугуст 1979, п. 7 etc.
52. Табакару Д. Преодоление религии и утверждение массого атеизма в период дальнейшего строительства социализма, р.70.
53. Муслимов С. Философские аспекты исследования религиозного сознания. Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1974.
54. Павлюк В.В. Психология современных верующих и атеистическое воспитание. Львов: Вища школа, 1974.
55. Угринович Д.М. Введение в теоретическое религиоведение. Москва: Издательство Мысль, 1973.
56. Тепляков М.К.Проблемы атеистического воспитания в практике партийной работы. Воронеж : Издательство Воронеж,1972.
57. Ануфриев Л., Кобецкий В. Религиозность и атеизм. Одесса: Маяк, 1974 .
58. Угринович Д.М. Op.cit. și Муслимов С. Op.cit.
59. Цуркан И. Атеизмул ши тинеретул. Кишинэу: Картя Молдовеняскэ, 1980; Мазалова В. П., Обаде Ф. Атеизмул ши фалсификаторий луй. Кишинэу: Картя Молдовеняскэ, 1986;Гортопан Н. Ролул атеизмулуй штиинцифик ын дезволтаря концепцией деспре луме. Материал ын ажуторул лекторулуй. Кишинэу: Сочиятатя Штиинца, 1983; Гришанов Л., Гортопан Н. Унитатя динтре едукация атеистэ ши моралэ. Мануал пентру лекторь. Кишинэу: Сочиятатя Штиинца, 1983.
60. Материалы XXIV съезда КПСС. Москва: Политиздат 1972,p.21.
61. Гольденберг М.А. Иудаизм и избранный народ. Кишинев: Картя Молдовеняска, 1981; Гольденберг М.А. Социально-политическая доктрина сионизма. Кишинев: Штиинца,1973; Гольденберг М.А. Сионизм: лицо и маски. Москва: Политиздат, 1985; Гольденберг М.А. Религиозная апология сионизма. Îп: Вопросы научного атеизма. Москва: Издательство Мысль, 1975,vol.18, 88-101; Гольденберг М.А. Сионисткие глашатаи антисоветизма. Кишинев: Картя Молдовеняска,1984; Гольденберг М. Мифы сионизма. Кишинев: Картя Молдовеняска, 1972. Бабий А. Гольденберг М.А. Религия и антикомунизм. Кишинев: Картя Молдовеняскэ ,1975; Гольденберг М.А Иудаизм на службе сионизма Международный сионизм: история и политика. Москва: Издательство Академия Наук, 1977 .
62. Гольденберг М.А. Социально-политическая доктрина сионизма ,p.18.
63. Гольденберг М.А. Иудаизм и избранный народ, 1981.